

LIETUVIŲ VARDAŽODŽIŲ DVISKIEMIŲ ŠAKNŲ STRUKTŪRINIAI TIPAI

VIDA KAROSIENĖ

Nors morfemų foneminės sandaros aprašymas yra vienas iš svarbiausių bet kurios kalbos morfonologijos uždavinių, lietuvių kalbos morfemų struktūra kol kas nedaug tetyrinėta. Šio straipsnio tikslas – trumpai apžvelgti lietuvių kalbos pirminių vardažodžių dviskiemių šaknų kanonines formas ir jų ypatumus.

Dviskiemenėms šaknims priklauso apie 21% visų lietuvių bendrinės kalbos vardažodinių šaknų¹. Dviskiemių šaknų garsinės sandaros pagrindą sudaro du skiemens centrai, išreikšti balsiu arba dvibalsiu². Be jų, dviskiemenėse šaknyse yra būtinos ir dvi priebalsinės dalys: finalė – šaknies pabaigos priebalsinė dalis ir medialė – vidinė priebalsinė dalis, kuri visuomet perskiria abiejų skiemių centrus, pgl.: *a vi ž-à, kibirkšt-is, mandag-ùs*. Nors dauguma (83%) dviskiemių šaknų prasideda priebalsiu arba jų junginiu, tačiau inicialės – šaknies pradžios priebalsinės dalies – kartais gali ir nebūti, pvz.: *alkún-ė, eřžil-as, iňkar-as, obel-is, uodeg-à, aštuon-i, ypat-ùs*. Taigi dviskiemenės šaknys, kaip ir vienskiemenės, gali turėti atvirą pradžią, bet jų pabaiga – visada uždara, t. y. šaknis baigiasi tik priebalsine dalimi³. Pažymėjus atskiras šaknies sudedamąsias dalis simboliais V (skiemens centras), C_I (inicialė), C_M (medialė) ir C_F (finalė), dviskiemių šaknų garsinę sandarą galima išreikšti formule (C_I)VC_MVC_F.

Šaknies priebalsinėms dalims – inicialėi, medialėi ir finalei – gali atstovauti ne tik atskiri priebalsiai, bet ir jų junginiai. Maksimali dviskiemių šaknų inicialė yra trinarė, pvz.: *skrybél-ė, sprągil-as*, o maksimali finalė – keturnarė, pvz.: *garánkšt-is, šėberkšt-is*. Medialės apimtis siekia nuo vieno iki keturių priebalsių, pvz.: *kibir-as, plāštak-a, erškėt-is, inkštir-as*. Atsižvelgiant į priebalsinių dalių dydį – C_I ≡ C₀³, C_M ≡ C₁⁴, C_F ≡ C₁⁴ (C – priebalsis), dvi-

¹ Pirminiai vardažodžiai buvo išrinkti iš „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (V., 1972). Straipsnyje neanalizuojamos žodyne pateiktų internacionalizmų, siaurai vartojamų terminų ir tarminių žodžių šaknys.

² Apie balsių ir dvibalsių distribuciją dviskiemenėse vardažodžių šaknyse žr. [Karosienė, 1986].

³ Plačiau apie vienskiemių vardažodinių šaknų struktūrą žr. [Karosienė, 1985].

1 lentelė. Atvirųjų dviskleminių šaknų struktūrinių tipų produktyvumas⁴

C _i	V+C _M				V+C _F	Iš viso
	V+C	V+CC	V+CCC	V+CCCC		
-	36	18	3	1	V+C	58
	2	1	-	-	V+CC	3
	1	-	-	-	V+CCC	1
	-	-	-	-	V+CCCC	-
Iš viso	39	19	3	1		62

2 lentelė. Uždarųjų dviskleminių šaknų struktūrinių tipų produktyvumas

C _i	V+C _M				V+C _F	Iš viso
	V+C	V+CC	V+CCC	V+CCCC		
C	181	51	3	-	V+C	235
	23	3	1		V+CC	27
	2	1			V+CCC	3
	4				V+CCCC	4
CC	22	10	1		V+C	33
	4	1			V+CC	5
	2				V+CCC	2
CCC	2	1			V+C	3
	-				V+CC	-
Iš viso	240	67	5	-		312

iš 13 galimų modelių 6 yra nerealizuoti (VCCCVCC, VCCCCVCC, VCCVCCC, VCCCVCCC, VCVCCCC, VCCVCCCC) (žr. 1 lentelę). Uždarųjų šaknų grupėje nerealizuoti tik 2 modeliai (CVCCCCVC, CCCV-CVCC) (žr. 2 lentelę). Kaip matyti, tarp nerealizuotų struktūrinių tipų dominuoja tie, į kurių sudėtį įeina maksimalus arba beveik maksimalus šaknyje leistinas priebalsių skaičius.

⁴ Tušti langeliai reiškia, kad atitinkama kombinacija neleistina teoriškai. Teoriškai galimi, bet nerealizuoti modeliai žymimi brūkšniu; skaitmuo rodo realizuoto tipo absoliutų dažnumą.

Pagal produktyvumą realizuoti dviskiemenių šaknų modeliai išsidėsto to-
kia eile⁵:

A. Uždarosios šaknys –

1. CVCVCV (<i>būtel-is, dešin-ė, sáman-a</i> ir pan.)	58,01	48,40
2. CVCCVC (<i>balžien-as, pāstar-as, milžin-as</i> ir pan.)	16,35	13,64
3. CVCVCC (<i>balanđ-is, dešimt-is, valand-à</i> ir pan.)	7,37	6,15
4. CCVCVC (<i>drabūž-is, stūbur-as, smėgen-ys</i> ir pan.)	7,05	5,88
5. CCVCCVC (<i>plāštak-a, smilkin-ys</i> ir pan.)	3,21	2,67
6. CCVCVCC (<i>skilánd-is, prabang-ūs</i> ir pan.)	1,28	1,07
7. CVCVCCCC (<i>kibirkšt-is, žebenkt-is</i> ir pan.)	1,28	1,07
8. CVCCVCC (<i>mėšlung-is, serbeñt-as</i> ir pan.)	0,96	0,80
9. CVCCVC (<i>dumbrāv-as, garstýč-ia</i> ir pan.)	0,96	0,80
10. CVCVCCC (<i>pagaikt-is, žebérkl-as</i>)	0,64	0,53
11. CCCVCVC (<i>skrybėl-ė, sprāgil-as</i>)	0,64	0,53
12. CCVCVCCC (<i>skevéldr-a, stamantr-ūs</i>)	0,64	0,53
13. CVCCVCCC (<i>šermūkšn-is</i>)	0,32	0,27
14. CVCCCVCC (<i>tákstant-is</i>)	0,32	0,27
15. CCVCCVCC (<i>prašmatn-ūs</i>)	0,32	0,27
16. CCVCCVC (<i>blakstien-a</i>)	0,32	0,27
17. CCCVCCVC (<i>strāzdan-a</i>)	0,32	0,27

B. Atvirosios šaknys –

1. VCVC (<i>atól-as, erėl-is, omen-is</i> ir pan.)	58,06	9,63
2. VCCVC (<i>aitvar-as, eļget-a</i> ir pan.)	29,03	4,81
3. VCCCVC (<i>ākstin-as, erškēt-as</i> ir pan.)	4,84	0,80
4. VCVCC (<i>aguīk-as, asiūkl-is</i>)	3,23	0,53
5. VCCVCC (<i>agrāst-as</i>)	1,61	0,27
6. VCVCCC (<i>ielakšt-is</i>)	1,61	0,27
7. VCCCCVC (<i>inkštir-as</i>)	1,61	0,27

Akivaizdu, kad paprastesnės struktūros šaknys yra dažnesnės už sudėtin-
gesniasias. Abiejose grupėse (A ir B) modeliai beveik idealiai rikiuojasi pagal
mažėjantį priebalsių skaičių. Struktūriniai variantai, turintys būtiną minima-
lų priebalsių kiekį, yra produktyviausi ir tarp uždarytųjų šaknų (modelis CVCVC,
pvz.: *nūgar-a, devyn-l, vābal-as*), ir tarp atvirųjų šaknų (modelis VCVC, pvz.:
āšar-a, eket-ė, ungar-ys). Dviskiemenių šaknų, turinčių po penkis arba šešis
priebalsius, yra visai nedaug. Sugrupavę visas dviskiemenes šaknis pagal jų
priebalsių bendrą kiekį, gauname: 9,6% šaknų turi du priebalsius, 53,7% –
tris, 27,0% – keturis, 6,7% – penkis, 2,9% – šešis priebalsius.

⁵ Pirmasis skaitmuo rodo tipo produktyvumą (%) uždarytųjų arba atvirųjų šaknų
grupėje, antrasis – produktyvumą visų dviskiemenių šaknų klasėje.

Jeigu pačius produktyviusius modelius, apimančius 3/4 dviskiemenių šaknų masyvą, laikysime sistemos centru, o likusius – jos periferija, paaiškėja, kad sistemos centrai priklauso trys modeliai: CVCVC (pvz.: *dobil-as, šepet-ys, ramūn-ė, vainik-as*), CVCCVC (pvz.: *giūtar-as, perkūn-as, pāšlik-as, mešker-ė*), VCVC (pvz.: *apyn-ys, ēžer-as, abūoj-as, ūmėd-ė*)⁶. Likusiems 87% struktūrinių tipų tenka vos 28% šaknų. Net pusė visų realizuotų tipų yra ypač neproduktyvūs – jiems atstovauja po vieną du vardažodžius: CVCVCCC – *pagaikšt-is, žebėrkl-as*, CCCVCVC – *skrybėl-ė, sprāgil-as*, CCVCVCCC – *skevēldr-a, stamantr-ūs*, VCVC – *aguŕk-as, asiūkl-is*, VCCCCVC – *inkštir-as*, CVCCVCCC – *šermūkšn-is*, CVCCVC – *tūkstant-is*, CCVCVCC – *prašmatn-ūs*, CCVCCCCVC – *blakstien-a* ir kt.

[domu, kad produktyviausieji modeliai CVCVC bei CVCCVC, kuriems priklauso 62% dviskiemenių šaknų, ir šiuo atveju [plg. Karosienė, 1985, p. 127] pasižymi simetriškumu. Modelį CVCCVC galima pavadinti dar ir ritmiška struktūra, nes jį sudaro du vienodo ritmo elementai: CVCCVC → CVC + CVC [plg. Перебийніс, 1970, c. 167]. Ritmiškoms struktūroms priklauso ir trečias pagal produktyvumą tipas VCVC (VCVC → VC + VC).

To paties tipo struktūrinių variantų produktyvumas taip pat nėra vienodas – jį lemia skiemenų centrų derinių ir priebalsinių dalių savybės. Dažniausios lietuvių bendrinėje kalboje yra CVCVC tipo dviskiemenės šaknys, į kurių sudėtį įeina balsiai ir trankieji sprogstamieji bei balsingieji priebalsiai, pvz.: *gātav-as, čiūkur-as, kepūr-ė, pelen-ai, devyn-i, devyn-ys, tóbul-as, pēlek-as, velėn-a, vākar-as, lėten-a, jerub-ė*. Šaknys, kaip *borūž-ė, pāšin-as, gelež-is, kākol-ė, žiauber-ė, šešėl-is* ir pan., kurių skiemens centro poziciją užima divalsiai, arba į kurių priebalsinių dalių sudėtį įeina trankieji pučiamieji priebalsiai, yra žymiai retesnės.

Apibendrinant tai, kas buvo pasakyta, galima daryti tokias išvadas:

a) lietuvių bendrinės kalbos dviskiemenių vardažodinių šaknų struktūra yra 24 tipų: 7 modeliai atstovauja šaknims, turinčioms atvirą pradžią, 17 modelių – uždarojioms šaknims;

b) visų priebalsinių dalių narių suma dviskiemenėse šaknyse, kaip ir vienskiemenėse, nevirsta šešių priebalsių;

c) šaknies priebalsinės dalims – inicialiai, medialiai ir finaliai – gali atstovauti ne tik atskiri priebalsiai, bet ir jų junginiai; maksimali dviskiemenių šaknų inicialė yra trinarė, maksimali medialė bei finalė – ketunarė;

d) produktyviausias dviskiemenių šaknų tipas yra CVCVC; jam priklauso beveik pusė (48%) visų lietuvių bendrinės kalbos vardažodinių dviskiemenių šaknų.

⁶ Tokios struktūros morfemos yra vienos iš dažniausiųjų, pavyzdžiui, ukrainiečių kalboje [plg. Перебийніс, 1970, c. 40]. Taip pat senojoje baltarusių kalboje bei dabartinėje rusų kalboje didžioji dauguma dviskiemenių šaknų priklauso CVCVC tipui [žr. Закарьян, 1980, c. 34; Shevelov, 1957, p. 113].

СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ ДВУСЛОЖНЫХ ИМЕННЫХ КОРНЕЙ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

На основе анализа двусложных именных корней, содержащихся в „Словаре современного литовского языка“ (Вильнюс, 1972), установлено, что их структура представлена 24 типами: VCVC, VCVCC, VCVCCC, VCCVC, VCCVCC, VCCCVCC, VCCCVCC (неприкрытые корни) и CVCVC, CVCVCC, CVCVCCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC, CVCCVCC (полностью закрытые корни). Максимальное число согласных инициали составляют три, а финали и медиали — четыре; однако сумма членов всех консонантных частей в двусложных корнях, как и в односложных, не превышает шести согласных. Двусложный именной корень может содержать лишь одну максимальную консонантную часть — либо инициаль, либо финаль или медиаль. Модели CVCVC (напр.: *devyn-i*, *malon-ūs*, *pelen-ai*, *vakar-as*) и CVCCVC (напр.: *mandag-ūs*, *kambar-ūs*, *septyn-i*, *šešmen-ys*), имеющие симметричное строение, являются наиболее продуктивными; они охватывают 62 % всех двусложных корней.

LITERATŪRA

Karosienė, 1985 — Karosienė V. Lietuvių vardažodžių viensiemenių šaknų struktūra. // LTSR MA darbai. A ser. 1985. T. 3(92). P. 122—131.

Karosienė, 1986 — Karosienė V. Balsių ir dvibalsių distribucija dviskiemėnėse vardažodžių šaknyse // Kalbotyra. 1986. T. 37(1). P. 56—66.

Shevelov, 1957 — Shevelov G. Y. The structure of the root in modern Russian. // The Slavic and East European Journal, 1957. Vol. 15(2). P. 106—124.

Закарьян, 1980 — Закарьян М. Фонемный состав корневых морфем в старобелорусском языке // Kalbotyra. 1980. T. 30(2). P. 29—43.

Перебийнос, 1970 — Перебийнос В. И. Количественные и качественные характеристики системы фонем современного украинского литературного языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Киев, 1970.

Перебийніс, 1970 — Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Vokiečių kalbos katedra

Iteikta
1987 m. sausio 20 d.